

و

محیط زیست

مسعود راعی

سرشناسه: راعی، مسعود، ۱۳۴۵ -
 عنوان و نام پدیدآور: حج و محیط زیست / مسعود راعی .
 مشخصات نشر: تهران: مشعر، ۱۳۹۵ .
 مشخصات ظاهری: ۲۲۰ ص .
 شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۴۰-۶۷۲-۹
 وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
 یادداشت: کتابنامه: ص ۲۰۳
 موضوع: حج -- جنبه‌های بهداشتی
 موضوع: *Health aspects -- Shhhhtes
 موضوع: حفاظت محیط زیست -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام
 موضوع: Environmental protection -- Religious aspects -- Islam
 ردی کن: ۱۳۹۵ ح ۳ / ۱۶۵ ر / ۱۸۸ / ۱۸۸ BP
 ردی نوی: ۲۹۷ / ۳۵۷
 شماره کتابشناسی ملی: ۴۴۲۴۳۳۳

حج و محیط زیست

تألیف:	مسعود راعی
تدوین:	پژوهنده حج و زیارت
ناشر:	مؤسسه فرهنگگری مشعر
چاپ و صحافی:	چاپخانه مشعر
نوبت چاپ:	اول - زمستان ۱۳۹۵
شمارگان:	۱۰۰۰ نسخه
بها:	۱۲۰۰۰ تومان

ISBN: 978-964-540-672-9

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۵۴۰-۶۷۲-۹

تلفن مراکز پخش و فروشگاه‌های مشعر:

تهران: ۰۲۱-۶۴۵۱۲۰۰۳ / قم: ۰۲۵-۳۷۸۳۸۴۰۰

فهرست

۱۳	دیاچه.....
۱۵	پیش درآمد.....
۲۱	مقدمه.....
۳۲	هدف و ضرورت تحقیق (کاربرد در حج و زیارت).....
۳۲	پیشینه تحقیق.....
۳۳	چارچوب و مبانی نظری تحقیق (پیش فرض های تحقیق).....
۳۴	روش و نوع تحقیق.....
۳۵	فصل اول: محیط زیست و آموزه های حج.....
۳۵	گفتار اول: کلیات.....
۳۵	رویکرد بحث.....
۳۸	تعریف محیط زیست.....
۴۰	قلمرو و ابعاد محیط زیست.....
۴۰	۱. محیط طبیعی.....
۴۱	۲. محیط اجتماعی یا انسان ساخت.....

- ۴۴..... ۳. محیط زیست اقتصادی.....
- ۴۵..... حق‌انگاری محیط زیست.....
- ۴۶..... ۱. فقه و حق‌انگاری محیط زیست.....
- ۴۷..... ۲. فقه و حق بر توسعه.....
- ۴۹..... حقوق بشر نسل سوم.....
- ۵۴..... اسلام و حقوق نسل سوم.....
- ۵۶..... مؤلفه‌های حقوق نسل سوم در اسلام.....
- ۵۶..... ۱. کرامت انسانی.....
- ۵۸..... ۲. در برابر امانت همه مخلوقات.....
- ۶۱..... ۳. مسئول بودن انسان در برابر محیط.....
- ۶۳..... ۴. اخلاق و سبک زندگی برای ماییت.....
- ۶۴..... ۵. منفعت جمعی در سعه امامی.....
- ۶۶..... گفتار دوم: آیات زیست‌محیطی.....
- ۶۹..... ۱. صید دریایی و خشکی.....
- ۷۰..... ۲. طهارت و پاکیزگی محیط زیست.....
- ۷۱..... ۳. بهره‌مندی از فرآورده‌های روزی بخش.....
- ۷۱..... ۴. وجود منافع.....
- ۷۲..... ۵. ممنوعیت آلودگی صوتی.....
- ۷۳..... ۶. ممنوعیت تخریب محیط زیست.....
- ۷۴..... گفتار سوم: حرم و فضا سازی محیط زیست.....
- ۷۴..... ۱. بلد/امین.....
- ۷۶..... ۲. محیط زیست اجتماعی و حج.....
- ۷۷..... ۳. محرمات حرم و محرمات احرام.....
- ۸۰..... ۴. حمل سلاح.....
- ۸۲..... ۵. بیرون آوردن خون از بدن، گرفتن ناخن، کندن دندان.....

۱۳	۶. کشتن جانوران مودبی
۱۵	۷. از تکاب فسق (جدال، دروغ، فخر فروشی، دشنام دادن)
۱۷	۸. حمایت ویژه و مسئولیت حجاج
۱۸	۹. منافع حج و محیط زیست
۹۱	۱۰. عدالت و محیط زیست در حج
۹۲	۱۱. محیط زیست و معروف مهم اجتماعی
۹۳	گفتار چهارم: صیانت از محیط و مؤلفه‌های آن
۹۴	۱. صیانت از محیط و مؤلفه‌های معنوی
۹۶	۲. صیانت و حرکت جمعی
۱۰۰	۳. صیانت و دعوت حج
۱۰۳	۴. صیانت و اصل اجتماع
۱۰۴	۵. صیانت از محیط و امنیت کاری
۱۰۶	۶. صیانت آب و محیط زیست
۱۰۹	۷. صیانت و آلاینده‌های محیطی
۱۱۰	گفتار پنجم: اقدامات حمایتی و مسئولیت‌های زیست‌محیطی
۱۱۰	احکام حمایتی وضعی
۱۱۰	۱. ضمان
۱۱۱	۲. تکرار مجازات
۱۱۲	۳. جعل کفارات
۱۱۳	احکام حمایتی تکلیفی
۱۱۴	۱. احکام تکلیفی واجب
۱۱۷	۲. احکام تکلیفی حرام
۱۳۷	فصل دوم: محیط زیست و حقوق بین‌الملل
۱۳۷	گفتار اول: تحولات بین‌المللی محیط زیست
۱۴۴	گفتار دوم: بین‌المللی شدن محیط زیست

۱۴۵	گفتار سوم: حقوق بشر و محیط زیست
۱۴۷	۱. حق‌انگاری محیط زیست
۱۴۸	۲. محیط زیست و نسل‌های حقوق بشری
۱۵۱	۳. حق بر محیط زیست و حق بر صلح
۱۵۳	۴. حق بر محیط زیست و حق بر توسعه
۱۵۳	۵. حق بر حقوق محیط زیست و میراث مشترک بشریت
۱۵۴	۶. ضمانت اجرایی حق بر محیط زیست
۱۵۵	نمار چهارم: ضمانت اجرای صیانت از محیط زیست
۱۵۵	راه اندازی کمیسیون مستقل حقیقت‌یاب
۱۵۶	نزار: بحران بهره
۱۵۷	اقدامات آمین
۱۵۷	آئین رعایت باران
۱۵۸	جبران خسارت
۱۶۱	تکلیف عام به رعایت محیط زیست
۱۶۲	شکل‌گیری سیستم شکایت
۱۶۴	جرم‌انگاری اقدام علیه محیط زیست
۱۶۸	اصل احتیاط و اقدام احتیاطی
۱۷۰	تعهد به استفاده معقول
۱۷۱	پذیرش منفعت جمعی محیط زیست
۱۷۳	فصل سوم: رویکرد تطبیقی
۱۷۳	گفتار اول: نقاط اشتراک
۱۷۳	۱. اهتمام بخشی به صیانت از محیط زیست
۱۷۶	۲. تعهد به نتیجه
۱۷۹	۳. وضع مجازات‌ها
۱۸۱	۴. ممنوعیت جنگ

۱۸۲.....	گفتار دوم: نقاط افتراق.....
۱۸۲.....	۱. استفاده از فضاهای عبادی.....
۱۸۴.....	۲. گره خوردن با رفتارهای اخلاقی و قبحی.....
۱۸۶.....	۳. اقدامات خصمانه و محیط زیست.....
۱۸۹.....	۴. رویکرد امانت به محیط زیست.....
۱۹۱.....	۵. توسعه کمی و کیفی.....
۱۹۳.....	الف) شناسایی حق در معنای حقوقی.....
۱۹۴.....	ب) تمویب اسناد مختلف بین المللی.....
۱۹۶.....	ج) الزامات بین المللی.....
۱۹۷.....	۶. پایداری و مسئولیت اجتماعی.....
۱۹۹.....	نتیجه گیری.....
۲۰۳.....	کتابنامه.....

دیباچه

با توجه به مدرنیته انسان زندگی انسان‌ها، یکی از بزرگ‌ترین دغدغه‌های بشر امروزی، حفظ محیط زیست است و در این راستا نظام حقوقی بین‌الملل، برای صیانت از آن، شکل یافته است. اما دین مقدس اسلام، قرن‌ها پیش از این در قالب دستورات فقهی، به ویژه در مناسک پر رمز و راز حج، با وضع احکام تکالیفی و وضعی و جعل کفارات برای متعذران به محیط زیست، به این امر پرداخته است. هرچند که از علل عمده تشریع مناسک، امتحان بندگان و سنجش تعبد آنهاست، اما قطعاً ریشه عمیق‌تر آن به این مناسک، حفظ محیط زیست خواهد بود.

گروه فقه و حقوق پژوهشکده حج و زیارت، برای تبیین مقایسه‌ای حقوق بین‌الملل و مناسک حج در زمینه صیانت از محیط زیست با عطف به حقوق بشر نسل سوم، تصمیم گرفت در کتابی با عنوان «حج و محیط زیست»، به این امر پردازد و انجام این کار علمی مهم را به یکی از اعضای هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف آباد، جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر مسعود راعی، سپرد که پیش از این نیز کتاب «حج و حقوق بشر» را نگاشته بود.

ضمن تشکر و تقدیر از تلاش‌های خالصانه ایشان، کتاب حاضر برای استفاده پژوهشگران عرصه فقه و حقوق تقدیم می‌گردد. امید که این تلاش‌ها مورد رضایت ولی عصر علیه السلام قرار گیرد.

گروه فقه و حقوق

پژوهشکده حج و زیارت

www.ketab.ir

پیش درآمد

امروزه مطالعات تطبیقی یا همان روش‌های، مورد توجه اندیشمندان حوزه‌های مختلف علوم واقع شده است. مباحث علم انسانی به ویژه مطالعات حوزه دین، در این بین سهم بیشتری را به خود اختصاص داده است. هدف‌های مختلفی از این نوع مطالعات دنبال می‌شود. در نگاه کلان، یافتن رویکرد کارآمدتر به مسئله و حل دقیق‌تر آن، مدنظر همه محققان می‌باشد و در نگاه جزئی‌تر، تبیین نقاط اشتراک و افتراق هر کدام در مورد مسئله مطالعاتی، هدفی است که در این نوع مطالعات دنبال می‌رود.

به منظور رسیدن به هدف مذکور، محققین این نوع مطالعات، اهداف گوناگونی را لازم در مورد هر یک از حوزه‌های مطالعاتی را مورد توجه قرار داده و آنها را بر اساس هم قرار می‌دهند و سپس به مقایسه و تطبیق می‌پردازند. این روش تحقیق، دلایل خاص خود را دارد. از جمله آن دلایل، ایجاد مقدمات لازم برای اثبات ادعای خویش می‌باشد.

بدیهی است که نمی‌توان تنها ادعا کرد یک دیدگاه، بر دیگری برتری دارد، یا موارد اشتراک یا افتراق دیدگاه‌ها و نظام‌های مطالعاتی کدام است. بلکه مهم‌تر از مسئله فوق، اثبات ادعای مذکور است. در این راستا و به منظور عدم تشتت و پراکندگی مطالب، محققین این نوع مطالعات، آن میزان از گزاره‌هایی را که در اثبات ادعا می‌تواند نقش آفرین

باشد، در ابتدای بحث مطرح می کنند تا با مد نظر قرار دادن آنها، بحث خود را دنبال کنند. این سخن بدان معناست که توصیف هر مسئله در ابتدا و سپس تحلیل آن بر مبنای توصیف انجام شده، ضرورتی علمی است و بر این اساس، امکان ارزیابی نیز فراهم می شود. مهم تر آنکه این روش نشان می دهد محقق، در توصیف مسئله، چه میزان دقت داشته است.

تحقیق پیش رو نیز خود را از این ضابطه کلی دور نکرده و موضوع حج و محیط زیست، با چنین روش و هدفی دنبال شده است. در این مقایسه، ابعاد مختلفی از هر دو حوزه معالجاتی حج و حقوق بین الملل - همچون منابع، مبانی، اهداف، مکاتب و ضمانت اجراها - را می توان مد نظر قرار گیرد و به طریق فوق، بحث و بررسی شود. اما مسئله اصلی و عمده در تحقیق فعلی، یافتن ساز و کارهای حمایتی از محیط زیست در حقوق بین الملل و آموزه های حج است.

مد نظر قرار دادن حقوق بین الملل در رویکرد تطبیقی حاضر، بدان جهت است که از طرفی عنوان محیط زیست، یکی از مهم ترین مفصل های این رشته علمی است و از طرف دیگر، بیشترین تلاش و اقدام از جهت ترویج و علمی، با نگاه حقوقی به منظور حفظ محیط زیست، در این فضا شکل گرفته است؛ به گریه ای که می توان ادعا کرد، در سایر علوم مربوطه، نمی توان نمونه ای برای آن بیان کرد. ایجاد پادها و ساز و کارهای بین المللی در پرتو داده های این رشته علمی، نمونه ای از ادعای فوق است. در این راستا و به منظور حفظ محیط زیست، به عنوان سرمایه مشترک بشری، حقوق بین الملل، دو دسته اقدام عمده صورت داده است که اصطلاحاً با عناوین اقدامات نرم و سخت شناخته شده اند.

از مهم ترین یافته های این تحقیق، در پرتو آموزه های حج، این معنا و حقیقت است که شارع مقدس، با تشکیل کارگاهی بزرگ و ارائه آموزش عملی به انسان های موحد در قالب استفاده از لباس تمیز و به رنگ سفید، در عینیت بخشی به آموزه های خود در حفظ محیط زیست و صیانت از آن، کوشیده است.

اجتماع میلیونی انسان‌های مؤمن و معتقد، از طرفی فرصت مناسبی برای آزمودن اعتقادات آنها فراهم کرده است و از طرف دیگر، با وضع احکام تکلیفی و وضعی مختلف، به ویژه در شکل کفارات، ضمانت اجراهای مناسب حفظ محیط زیست را فراهم کرده است.

آورده‌های حج حاکی از آن است که شارع، با استفاده از ساز و کارهای درونی و بیرونی و البته با تکیه بیشتر بر باورهای ایمانی حج‌گزاران، به صیانت و حفاظت از محیط زیست پرداخته است.

انتخاب مکان ویژه‌ای برای شکل‌دهی به این هدف مقدس - که از حداقل‌های منابع طبیعی، همچون آب، گیاه و حیوانات مختلف، برخوردار است و در عوض با مشکلات چندی، همچون خشکی و آلودگی هوا، مواجه است - این فرصت را فراهم کرده است که حجاج، در شرایط ویژه حجاج، این تعالیم آسمانی را اجرایی کنند.

استفاده از لباسی که اندک آلودگی ظاهری را در خود نشان می‌دهد، بیانگر این معناست که شارع، راه حفظ محیط زیست را به ازارهای مناسب، مد نظر قرار داده است؛ چنان که شارع مقدس، آموزه‌های زیست - محیط را در درون یک امر عبادی تعبیه کرده و اجرای آن را نیز به صورت جمعی و در قالب واژه «بک»، در نظر گرفته است. این سخن بیانگر آن است که صیانت از محیط، با چنین الگویی، امکان‌پذیر است و از به کارگیری همه ظرفیت فقه برای تأمین حفظ محیط زیست - به عنوان یک امر به مشترک انسانی و از همه مهم‌تر، یک امانت الهی - حکایت می‌کند.

از مقایسه آورده‌های حج و نظام بین‌المللی محیط زیست، به دست می‌آید که این نظام، در راستای صیانت از طبیعت و محیط زندگی بشری، هنوز گام‌های اولیه را بر می‌دارد و علی‌رغم بهره‌مندی از اسناد مختلف بین‌المللی، اعم از قوانین نرم و سخت و همچنین نهادهای مختلف، هنوز در حفظ محیط زیست، مخصوصاً در مورد عوامل آسیب‌زا و تهدیدکننده، اقدام لازم و مناسب را انجام نداده است.

یادآوری این نکته ضروری است که آنچه در خصوص صیانت از محیط زیست، مستند

به آموزه‌های حج، بیان شده است، مبتنی بر یک دلالت التزامی و برخاسته از احکام و تکالیفی است که شارع آنها را در حرم امن خویش و در زمان احرام، در قالب احکام و جویی، تحریمی یا جعل کفارات، قرار داده است. این روش شارع حتی اگر قالب امتحان نیز داشته باشد، منجر به حفظ سرمایه‌ای خواهد شد که امروزه و در لسان عقلای جهان، با عنوان محیط زیست از آن نام می‌برند.

این تحقیق بر آن است که اثر انواع و اقسام احکام شرعی را، در موسم حج و همچنین در محدوده حرم، بر مخلوقات زیست‌محیطی و خود محیط و به دنبال آن، بر انسان‌ها را بررسی کند. محصول این تلاش بیانگر آن است که شارع، هرچند با ادبیات جدید زیست‌محیطی سخن گفته است، اما به گونه‌ای عمل کرده است که نتیجه آن، شکل‌گیری فضایی است که، از لحاظ ادبیات امروزه نظام بین‌المللی، از آن به عنوان راهکارهای حفظ محیط زیست تعبیر می‌کنند.

نکته دیگر آنکه این راهکارها، رنظر معنا، از آنچه در لسان شارع آمده، به دور نمی‌باشد. بلکه می‌توان ادعا کرد ادبیات مندرج در لسان شارع، به صورت کارآمدتری به این هدف عقلایی کمک کرده و آن را اثبات کرده است؛ به تعبیر دیگر، می‌توان گفت آموزه‌های حج، به صورت غیر مستقیم، ولی دقیق‌تر به بحث محیط زیست توجه کرده‌اند. این مهم به گونه‌ای است که امکان ترسیم یک مدل دینی برگرفته از تعالیم حج را به منظور حفظ محیط زیست، فراهم کرده است.

نتیجه مهم‌تر آنکه نظام بین‌المللی محیط زیست، به منظور نائل شدن به اهداف خود، نمی‌تواند به این مدل بی‌توجه باشد. شاید این بحث، فصل بازگشت حقوق به تعالیم دینی باشد. رسیدن به این هدف در گرو مقدمات دور و نزدیک است؛ برای مثال توجه به مبانی انسان‌شناختی و هستی‌شناسانه بحث، می‌تواند مد نظر باشد، ولی پرداختن به این مباحث یک هدف دور در این بحث است. چرا که یافتن راهکارهای صیانت از محیط، الزاماً به این

مبانی گره نمی خورد. اما در پاسخ به این سؤال که هدف نهایی از حفظ محیط زیست کدام است، مبانی مباحث زیست محیطی خود را نشان می دهد. البته به منظور جلوگیری از طولانی شدن بحث و در عین حال، برای توجه دادن مخاطبان به این مسئله مهم، مبانی پیش گفته، به صورت غیرمستقیم، مورد توجه واقع شده است.

نکته پایانی آن است که رویکرد تطبیقی دنبال شده در نوشتار فعلی، در پی مقایسه آموزه های حج و آموزه های نظام بین المللی محیط زیست، در راستای ارائه روش ها و تلاش های مرحله منظور حفظ محیط زیست است. در این راستا، ابتدا نگاه حج به محیط زیست دنبال شده است و سپس نظام بین المللی محیط زیست مدنظر واقع شد و در نهایت، تلاش شده است، در یک رویکرد تحلیلی، به یافتن نقاط اشتراک و افتراق این دو نگاه، پرداخته شود.

همان طور که در ابتدای بحث روشن شد، چنین مطالعه ای قصد دارد به اثبات کارآمدی یک رویکرد بر دیگری پردازد. در این تحقیق ثابت شده است که مؤلفه های مندرج در زبان شارع درباره حفظ محیط زیست، مؤثرترند. یادآوری این مطلب هم ضروری است که به منظور رسیدن به هدف مورد نظر، می بایست به احکام فقهی در خصوص مناسک حج رجوع می شد و این احکام، هرچند در نگاه اول بیانگر مبانی زیست محیطی نیست، با اندک تأملی می توان به این نتیجه رسید که بهترین تبیین زیست محیطی، در این همین احکام نهفته است. بنابراین بدون آنکه محقق بخواهد چیزی را بر مناسک و احکام حج تحمیل کند، تلاش کرده است به آنچه با عمل کردن به احکام و آموزه های حج حاصل می شود که همان حفظ و صیانت از محیط زیست است، توجه کند.

مقدمه

حج، آهنگ زیارت این خانای است که برای عبادت همه مردم بنا شده است.^۱ این مکان، در طراحی با عظمت الهی،^۲ به هدایت همه جهانیان است «هُدًى لِّلْعَالَمِينَ». ندای «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ»^۳ که عهد و پیمان خدای کعبه^۴ ابراهیم خلیل علیه السلام می باشد، آهنگی عام است که همگان را به سوی خود می خواند و در این بین، هیچ عامل تبعیضی - از جهت جنس، قوم، ملت، نژاد، رنگ و زبان - وجود ندارد. «مؤمنان» پیامبران بزرگ الهی، مهیا کردن شرایط لازم برای انجام دادن این فریضه الهی است.

در نگاهی بلندتر، کعبه را باید مرکز حق خواهی و حق طلبی که هدایت قیام به قسط و عدل است، تعریف کرد.^۵ اختصاص مسجدالحرام به حضرت رب العالمین، حاکی از شأن و عظمت و جایگاه بی بدیل این مکان و اعمال متعلق به آن است و تعبیر عمران و روایات، حاکی از وجود حقی برای خداوند^۶ و تکلیفی بر مردم در انجام فریضه زیبای حج

۱. آل عمران: ۹۶ و ۹۷.

۲. حج: ۲۷.

۳. بقره: ۱۲۵.

۴. مانند: ۹۷؛ حدید: ۲۵.

است.^۱ ادبیات مندرج در این آیه شریفه، بیانگر این حقیقت است که نمی‌توان جایگزینی برای آن در عالم تشریع یافت.

اگر امر به معروف و نهی از منکر اساس همه فرائض الهی تعریف شده است، باید گفت بهترین مکانی که می‌توان در آن، این فریضه الهی را فریاد زد، حج است که برائت از همه مشرکان، در چنین فضایی معنای واقعی خود را می‌نمایاند.

ابعاد مختلف حج و اسرار آن، گفته‌ها و ناگفته‌های زیادی را درون خود دارد که قلم محققان راه سوی خود می‌کشد. اما آنچه امروزه و در گفتمان جهان، به عنوان یک ضرورت، شکل گرفته است و در آموزه‌های اسلامی، به عنوان فرصتی جدید در راستای بهره‌مندی از یک زنای سالم با استفاده از ادبیات جهان شمول خود را نشان داده است، موضوع محیط زیست است. گستردگی این موضوع به گونه‌ای است که در تمام نهادهای دولتی و غیر دولتی و همچنین در سطح داخلی و بین‌المللی، توجه به آن نمایان است.

دسته‌بندی حقوق بشر به سه نسلی و قرار دادن محیط زیست در نسل سوم، قلمرو و اهمیت آن را نشان می‌دهد. توجه ویژه اسلام به ارزش و جایگاه محیط زیست در تعبیر دینی به‌طور ویژه بیان شده است. ممنوعیت افساد در بری زمین،^۲ مذمت اسراف‌کنندگان و اعلام اینکه خداوند آنها را دوست ندارد و حتی لعن کردن اشخاصی که در اماکن ممنوعه ایجاد آلودگی می‌کنند - همانند مباحث مربوط به بول کردن در مکان‌های مقدس و از جمله مساجد و ممنوعیت این اعمال در مسیرهای عمومی و در زیر سایه یا در کنار منابع آبی - همگی از اهمیت دادن اسلام به حفظ محیط زیست حکایت می‌کند.

مؤلفه‌های زیست‌محیطی، هم در حج و هم در حقوق بین‌الملل، بیانگر آن است که این موضوع، یکی از ابعاد مهم حقوق بشری است؛ از طرفی با کرامت انسانی گره می‌خورد و از طرف دیگر تضمین‌کننده سلامت اوست. محیط زیست در اسلام معنای عامی دارد که

۱. آل عمران: ۹۷.

۲. اعراف: ۸۵.

محیط طبیعی، محیط اجتماعی و محیط اقتصادی را شامل می‌شود. ابعاد حمایتی محیط زیست گسترده است و حفاظت از آب و گیاهان و حیوانات را در بر می‌گیرد و به طور خاص، مراتع، جنگل‌ها و درختان، در این سپر حمایتی قرار می‌گیرند.

حج با بهره‌مندی از مناسکی بی‌بدیل در شریعت اسلامی، فرصت و ظرفیت‌های درخور توجهی را، در شناسایی این حق و تقویت آن و همین‌طور ارائه راهکارهای حمایتی، در خود جای داده است. سؤال مطمح نظر این نوشتار آن است که چگونه می‌توان از حج، به عنوان یک زیست‌الهی که با حضور جمع زیادی از انسان‌های مسلمان با لباسی متحدالشکل که حاکی از نادیده گرفتن تمایزات ظاهری است، به تبیین الگویی در راستای حفظ و صیانت محیط زیست، رسید. همین سؤال در مورد حقوق بین‌الملل نیز مطرح است: اصولاً حقوق بین‌الملل با اتخاذ رویان‌های چگونه به دنبال حفظ و حراست از محیط زیست بوده است؟

از آنجا که رویکرد این بحث، تطبیقی است، ضروری می‌نماید که پاسخ به سؤال مذکور، با توجه به انواع اقدامات شکل گرفته در حقوق بین‌الملل و همچنین دستورات و احکام حج، بررسی شود. در پاسخ به این سؤال که چرا بین حج و حقوق بین‌الملل مقایسه و تطبیق صورت می‌گیرد، باید گفت که مسئله محیط زیست در ادبیات حقوق بین‌الملل مطرح شده است. نظام بین‌المللی حقوق و نهادهای آن که مسئولیت تنظیم مناسبات جهانی را عهده‌دار شده‌اند، به عنوان یک وظیفه مهم، درصدد یافتن راهکارها و به منظور حفظ محیط زیست که سرمایه بی‌بدیل بشری و بین‌نسلی است، برآمده‌اند. در این خصوص دو اقدام عمده و کلی، تحت عنوان اقدامات سخت و نرم، انجام شده است. به منظور عملیاتی شدن اقدامات مذکور، از طرفی انواع سازمان‌های بین‌المللی و همچنین غیر دولتی، با هدف عینیت بخشیدن به این اقدامات، تأسیس شده است و از طرف دیگر، کشورها درصدد تنظیم قوانین داخلی خود با استانداردهای بین‌المللی برآمده‌اند. از طرف سوم، آورده‌های حج نیز در این زمینه بسیار جالب و قابل توجه است.

می‌توان در ابتدا این ادعا را مطرح کرد که کارآمدترین نگاه به منظور حفظ محیط زیست را باید در تعالیم و احکام حج یافت. اگرچه احکام فوق، احتمالاً در نگاه اولیه و مستقیم، این معنا را به دست نمی‌دهد، با تأمل و دقت در آنها به دست می‌آید که ادعای فوق بر حقایق و واقعیات عینی شرع مقدس در مسئله حج و محیط زیست منطبق می‌باشد.

با لحاظ آنچه بیان شد و به دلایل فوق، نگاه تحقیق فعلی، مقایسه آموزه‌های حج و حقوق بین‌الملل است. در این رویکرد تطبیقی و براساس روش متداول تحقیقی در مطالعات مقایسه‌ای، ابتدا به بیان گزاره‌هایی پرداخته شده است که وجود آنها در اثبات ادعای این تحقیق ضروری بوده است. این روش، هم در قسمت حج و هم در بخش حقوق بین‌الملل، دنبال شده است و سپس، با توجه به آنچه در دو بخش اول بررسی شده است، به مقایسه و تطبیق این دو حوزه برای یافتن نقاط اشتراک و افتراق راه‌های حفظ و صیانت از محیط زیست، پرداخته شده است.

نکته قابل ذکر آن است که روش مذکور، از جهت منطقی و از جهت روش تحقیق، مورد تأیید است؛ چراکه در اثبات ادعای منطقی مؤثر می‌باشد و از طرف دیگر، از تکرار مطالب یا از به هم ریختگی مطالب جلوگیری می‌کند؛ چه اثبات ادعای کارآمدی یک نگاه بر دیگری، منوط به بیان آورده‌های هر کدام از آنها است. رای مثال اثبات این معنا که آموزه‌های حج، راهکارهای مؤثرتری نسبت به حقوق بین‌الملل، در صیانت از محیط زیست، دارد در گرو بیان شاهد مثال‌ها و ادله‌ای است که در هر کدام از این دو نظام بیان و طرح شده است. این ادله می‌تواند به صورت موردی و ذیل هر عنوان، به صورت جداگانه، مطرح شود. ولی عیب مهم آن، پراکندگی و تشتت مطالب خواهد بود و افراد باید، با زحمت بسیار و با تلاش خود، پراکندگی مطالب را به وحدت ذهنی تبدیل کنند.

این مشکل به گونه‌ای است که محققین مطالعات میان‌رشته‌ای از آن صرف نظر کرده‌اند و ترجیح داده‌اند که در ابتدا به توصیف وضع موجود بپردازند و سپس، در یک فصل مستقل و با توجه به توصیف انجام‌شده، تحلیل مد نظر را صورت دهند. حسن این

روش آن است که هم توصیف درست و دقیقی انجام می‌شود و هم تحلیل جامع‌تری که بر توصیف صورت گرفته مبتنی است، انجام می‌گیرد. نکته مهم آنکه در این روش نباید به مطالبی ورود شود که نقشی در اثبات ادعای محقق ندارد.

با توجه به آنچه بیان شد و با مد نظر قرار دادن توافق صورت گرفته با پژوهشکده حج و زیارت، محقق تلاش کرده است ابتدا گزارشی از وضع آورده‌ها و آموزه‌های حج در خصوص محیط زیست ارائه کند و سپس به مهم‌ترین اقدامات انجام‌شده در حقوق بین‌الملل، به عنوان علم که یکی از اهداف مهم خود را تبیین راهکارهای محیط زیست در دو قالب اقدامات نرم و سخت قرار داده است، پردازد.

حقوق بین‌الملل، با بهره‌مندی از اعضای مؤثر و فعال در جامعه جهانی یعنی کشورها و سازمان‌های بین‌المللی، ابزارهای حقوقی مناسبی در اختیار دارد تا بتواند گام‌های مؤثری را در مسیر حفظ محیط زیست بردارد که تاکنون نیز چنین کرده است. به همین جهت این حوزه مطالعاتی، طرف مقایسه حج نیز قرار گرفت و در نهایت به بیان نقاط اشتراک و افتراق هر کدام از حج و حقوق بین‌الملل توجه شد. در این خصوص و به دلیل وجود موارد افتراق و اشتراک، محقق درصدد یافتن آنها برآمده است. رسیدن به این هدف در گرو تبیین اقدامات انجام‌شده در حقوق بین‌الملل و اقدامات شاخه‌های مختلف، در قالب بیان احکام شرعی، در رابطه با نحوه حج‌گزاری و مناسک آن می‌باشد. بدین مناسبت محقق تلاش کرده است برای هر کدام از این دو حوزه و بر اساس روش متعارف در مطالعات تطبیقی، فصلی را در ابتدای ورود به تطبیق و مقایسه، اختصاص دهد و سپس، با لحاظ گزاره‌های بیان‌شده، به تحلیل، در قالب یافتن نقاط اشتراک و افتراق و چرایی آنها و همچنین نحوه اثبات آنها پردازد.

بیان این نکته ضروری است که رویکرد جدید حقوق بین‌الملل به مقوله محیط زیست، به صورت شناسایی آن در قالب «حق بر محیط زیست» است. این تحقیق، با همین نگاه جدید، به طراحی بحث توجه کرده است.